

भविष्ययात्रा कथामा नारीवाद

निर्मला ढकाल

विद्यावारिधि शोधार्थी (नेपाली)
nirmaladhakal165@gmail.com
वस्तुसार

प्रस्तुत अध्ययन ब्राजाकीको भविष्ययात्रा कथामा नारीवाद मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । कथामा प्रस्तुत भएको नारीवाद विषयक अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि कथा रचना सन्दर्भगत लैङ्गिकस्थिति, कथामा पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र सत्तासम्बन्ध जस्ता प्रतिमानलाई आधार बनाइएको छ । भविष्ययात्रा आधार सामग्रीका रूपमा रहेको प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माणका लागि विभिन्न समालोचकका सैद्धान्तिक समालोचनामा समावेश गरिएका सामग्रीलाई उपयोग गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको उपयोग गरिएको अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली कथा परम्पराको उत्तरार्द्ध चरणसम्बद्ध कथाकार ब्राजाकीका कथामा असमान नेपाली सामाजिक संरचनामा विद्यमान असमानता र विभेदको चित्रण पाइन्छ । असमान सामाजिक संरचनामा पितृसत्ताले दमन गरेको नारीको वास्तविकता प्रस्तुत हुने यिनका प्रतिनिधि कथामध्येको एउटा सशक्त कथाका रूपमा भविष्ययात्रा कथा रहेको छ । आधारभूत सैद्धान्तिक मान्यता र विचारधाराका दृष्टिले नारीवादको विषय नारीकेन्द्री अधिकार प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि विभिन्न समयमा भएका राजनीतिक आन्दोलनले स्थापना गरेका मान्यताको समष्टिका रूपमा परिचित रहेको छ । राजनीतिक विषय रहँदारहँदै पनि साहित्यका रहेका नारी विषयक भाष्यका आधारमा साहित्यक पाठको समालोचना गर्ने अध्ययन पद्धतिको स्थान पनि यस सिद्धान्तले प्राप्त गरेको छ । भविष्ययात्रा कथामा सामन्तवादी पितृसत्ताका कारण विभेदमा परेका नारीको यथोचित चित्रण भएको छ । शासकीय चरित्रको भूमिकामा मञ्चीय रूपमा उपस्थित पात्रमा भाइनाइके, ऊ, मित्र, उमेश, बालकृष्ण, मीनाको छोरो रहेका छन् । नारी पात्रका रूपमा मीना, मित्रपत्नी, उसकी आमा, मीनाकी छोरी र भाइनाइकेलाई गोप्य रोग सार्ने महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको छ । साङ्ख्यिक दृष्टिले कथामा नारी र पुरुष पात्रको समान प्रतिनिधित्व रहेको छ । कथाले समाज परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणका लागि नारी उत्थान र सामाजिक संरचनामा नारी समता र समानता पुरुषकै तुलनीय समानान्तर रूपमा क्रियाशील हुनुपर्ने अवधारणा प्रस्तुत गरेको छ । पञ्चायतकालीन सामन्तवादी पितृसत्तात्मक राज्यव्यस्था र त्यसले उत्पादन गरेको ज्ञानलाई अङ्गीकार गरेको सामाजिक संरचनाले नारीलाई विषयवासनाको परिपूर्तिको माध्यम मानेर दमनका विरुद्ध राजनीतिक व्यवस्थाको परिवर्तनले सृजना गरेको स्वतन्त्रताका कारण नारीसमाजमा विकसित बन्दै गएको प्रतिरोध चेतनालाई कथाले प्रतिवादको विषय बनाएको छ । नारीप्रति गरिने विभेदको प्रतिकार नारीबाट मात्र सम्भव नदेखेपछि, लैङ्गिक समानताको पक्षधर पुरुष समाज प्रतिरोधका लागि अग्रसर बनेको छ । परम्परित पितृसत्ताले निर्धारण गरेको विधान विपरीत दोस्रो विवाह गर्नु लैङ्गिक स्वतन्त्रताका लागि नारीले गरेको सशक्त प्रतिकार सिद्ध बनेको छ । सारतः प्रस्तुत कथाले अध्यात्मवादी पितृसत्ताले निर्धारण गरेको लैङ्गिक मानकलाई उलङ्घन गरी मीनाले दोस्रो विवाह गर्नु आफैमा नारी स्वतन्त्रता र अधिकारका लागि अहम् निर्णय रहेको पक्षलाई ऊ पात्रबाट अनुमोदन गराई लैङ्गिक समानता र नारीको निर्णय गर्ने स्वतन्त्रतालाई समर्थन गरेको छ ।

शब्दकुञ्जी : पितृसत्ता, सामन्तवाद, लैङ्गिक विभेद, नारीवाद, प्रतिरोध ।

१. विषय परिचय

मनु ब्राजाकी (१९९९) २०१९ सालमा भऱ्याङ कथा प्रकाशित गरी साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । आधुनिक नेपाली कथाको नवचेतनावादी धाराका (श्रेष्ठ, १६५) सशक्त प्रतिभा ब्राजाकीका *अवमूल्यन* (२०३८), *आकाशको फल* (२०४२), *तिम्री स्वास्नी र म* (२०४६) र *भविष्ययात्रा* (२०५२) कथासङ्ग्रहका अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकामा फूटकर रूपमा कथा प्रकाशित रहेका छन् । आधुनिक नेपाली कथाको उत्तरवर्ती चरणसम्बद्ध यिनका कथा आलोचनात्मक यथार्थवादी विचारधारामा संरचित रहेका छन् । तराईको परिवेशमा केन्द्रित कथा सृजना गर्ने ब्राजाकीका कथाभित्र आर्थिक विषमता, शोषण र सामन्तवादी सामाजिक दूराचारबाट प्रताडित निमुखा वर्गको पीडा तथा ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक सङ्कटबाट ग्रस्त गरिब र निमुखावर्गको जीवनशैलीलाई चित्रण भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा सामन्तवादी

पञ्चायती व्यवस्थाविरुद्ध प्रतिरोधी राजनीतिक विचारधाराका पक्षधर राजनीतिक परिवर्तनप्रति समर्पित कार्यकर्ताले जेल जानुपूर्व भोगेका समस्या, सामाजिक शोषण, विभेदका अन्तर्यमा पितृसत्ताले नारीवर्गमाथि गरेको विभेदका कारण किनारीकृत तुल्याइएका पात्रको जीवन पक्षलाई चित्रण गरेको छ । सामन्तले जीवन बाँच्ने आधार दिएको नाममा शोषण गर्ने सामन्तवादी विचारधाराका कारण दमित बनेका पात्रको परिवेशमा नारीहरूमाथि भएका विभेदकारी परिवेश र नारी दमनका लागि निर्मित भाष्यलाई कथाले चित्रण गरेको छ । प्रस्तुत कथाको नारीवादको अध्ययनका लागि केही पूर्वकार्यको समीक्षा गरी रिक्तता स्थापित गर्नु उपयुक्त ठहर्दछ ।

यस कथाका विषयमा ऋषिराज बराल र कृष्णप्रसाद घिमिरे (२०६१)ले वर्गीय असमानता रहेको नेपाली समाजमा नारी उत्पीडन, शोषण, दमन र विभेदलाई यथास्थान दिइएको कथाका रूपमा चर्चा गरेका छन् । समालोचकद्वयको अध्ययनमा कथाको विषयका रूपमा नारी दमनका लागि पितृसत्ताले निर्माण गरेका भाष्यका बारेमा साङ्केतिक र सूत्रात्मक विवेचनाले कथाको नारीवादको अध्ययन गर्न सकिने रिक्तता र मार्गनिर्देश गरेको छ । प्रस्तुत कथालाई दयाराम श्रेष्ठ (२०६८)ले नारीमाथि गरिने यौनहिंसा, शोषण, विभेद र वेश्यावृत्तिका लागि बाध्य पारिने परिवेश र संवेदनशीलताको प्रस्तुतीकरण भएको कथामा रूपमा परिचय दिएका छन् । प्रस्तुत पूर्वकार्यले समाजमा विद्यमान पितृसत्ताले नारीहिंसा र विभेदका कारण नेपाली समाजका नारीको जीवनचर्यामा भएको कठिनाईलाई प्रस्तुत गरेको छ । यस अध्ययनका आधारमा प्रस्तुत कथाको नारीवादपरक अध्ययनका लागि स्थान रिक्त रहेको छ । नेत्रबहादुर श्रेष्ठ (२०६०)ले सरकारको नागरिकप्रतिको विभेदकारी नीति तथा नागरिक स्वतन्त्रतालाई दमन गर्ने सन्दर्भमा वर्ग, लिङ्ग र विचारधारात्मक प्रतिबन्ध र विभेदको प्रस्तुति भएको कथाका रूपमा विवेचना गरेका छन् । यस पूर्वअध्ययनले कथारचनाको समयमा नेपाली सामाजिक संरचनामा रहेको विभेदकारी स्थितिको विषयलाई विवेचना गरेको छ । यस पूर्वाध्ययनका आधारमा कथाको साँस्कृतिक अध्ययन तथा नारीवादका दृष्टिले अध्ययनीय रिक्तता रहेको छ । यस कथाका बारेमा समालोचक हरिप्रसाद शर्मा (२०६७)ले प्रस्तुत कथालाई राजनीतिक समस्याले वैयक्तिक जीवनमा पारेको प्रभावलाई विषयवस्तुका रूपमा चयन गरिएको संरचनाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कथाको राजनीतिक विषयले व्यक्तिगत जीवनमा पारेको प्रभावलाई केन्द्रमा राखी परिचयात्मक विवेचना गरेको छ । यस अध्ययनका सन्दर्भमा प्रस्तुत पूर्वअध्ययनले रिक्तता स्थापित गरेको छ । यस कथाका बारेमा कृष्णहरि बराल (२०६९)ले नेपाली सामाजिक/राजनीतिक विश्वासमा अभेद्य ज्ञानका रूपमा रहेको सामन्तवादी ज्ञान र परिवर्तनकारी ज्ञानको अन्तर्सङ्घर्षबाट सृजित दयनीय स्थितिको चित्रण भएको संरचनाका रूपमा विवेचना गरेका छन् । यस पूर्वकार्यले प्रस्तुत कथामा पितृसत्ताको वर्चस्व रहेको विषयलाई विवेचना गरेको छ । कथामा नारीवादलाई विश्लेषण गर्ने एक मानकका रूपमा रहेको पितृसत्ताको आधारलाई सङ्केत गरेको यस अध्ययनका आधारमा प्रस्तुत कथाको नारीवादको विश्लेषणका लागि स्थान रिक्त रहेको विषयलाई पुष्टि गरेको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा, मान्यता, दर्शन र विचारधाराका दृष्टिले नारीवादको विषय नारीले अधिकार प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि विभिन्न समयमा चलाएका राजनीतिक आन्दोलनले स्थापना गरेका मान्यताको समष्टि हो । मूलतः नारीवादले राजनीतिक विषय रहे पनि साहित्यकारले साहित्यिक पाठमा प्रस्तुत गरेका भाषिक सङ्केतका रहेका आधारमा साहित्यिक पाठको समालोचना गर्ने अध्ययन पद्धतिको स्थान प्राप्त गरेको छ । सैद्धान्तिक, वैचारिक र दार्शनिक दृष्टिले यसका साहित्यिक पाठको विश्लेषण गर्ने विभिन्न मानक स्थापित रहेका छन् । नारीवादले मूलभूत रूपमा साहित्यिक पाठमा रहेको पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, प्रभुत्व, अधिनस्थता, लैङ्गिक दृष्टिले हुने हिंसा, शोषण, दमन, विभेद र वञ्चितीकरणसमेतको अवस्थालाई पाठमा प्रयुक्त भाष्यका आधारमा खोजी तिनका आधारमा पाठमा प्रयुक्त भाष्यप्रति आलोचनात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । तराईको परिवेशमा रहेको असमान सामाजिक संरचनालाई आख्यानीकरण गर्ने ब्राजाकीको *भविष्ययात्रा* कथामा सामन्तवादी पितृसत्तात्मक राज्य संयन्त्र र तिनको विचारधारालाई प्रशारण गर्ने स्थानीय सामन्तका कारण विभेदमा परेका नारी पात्रको भूमिकालाई विशेष महत्त्वका साथ स्थान दिइएको छ । प्रस्तुत कथा नारीवादका दृष्टिले अध्ययनीय सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

२. समस्याकथन

प्रस्तुत अध्ययन मनु ब्राजाकीको *भविष्ययात्रा* कथाको लैङ्गिक अध्ययन मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । यस मूल समस्यामा आधारभूत रूपमा दुई विषय समावेश भएर आएका छन् । जसअन्तर्गत भविष्ययात्रा कथा र उपर्युक्त कथामा लैङ्गिकताको अध्ययन रहेका छन् । आधुनिक नेपाली कथाको नवचेतनवादी धाराका सशक्त कथाकारको पहिचान बनाएका ब्राजाकीका सृजनामा नेपाली समाजको तराई क्षेत्रमा अवशिष्ट रहेका सामाजिक विभेदको

प्रभावकारी र सन्तुलित चित्रण भएका छन् । तराईको सममाजिक संरचनालाई केन्द्रीय परिवेशमा घटित भएका सामाजिक असमानता र विभेदजन्य घटनाको भत्सर्ना गरी लेखिएका यिनका कथामा पञ्चायतकालीन राज्यव्यवस्थामा राज्यले आम नागरिकमाथि गर्ने विभेदको अवस्थालाई प्रस्तुत भएका छन् । ब्राजाकीको प्रस्तुत *भविष्ययात्रा* पञ्चायती राज्यव्यवस्थाका कारण लामो समयसम्म जेलमा बस्न बाध्य पात्रको जीवनी सन्दर्भसँग जोडिएको वर्यीय उत्पीडन र द्वन्द्वका अन्त्यमा भएका नारी उत्पीडन, शोषण र विभेदको प्रस्तुति भएको कथा रहेको छ । प्रस्तुत कथाका विषयमा विधासिद्धान्त र विचारपरक अध्ययन भए पनि साँस्कृतिक अध्ययन तथा विशेषतः नारीवादका दृष्टिले हुनसकेको अध्ययनको रिक्ततालाई यस अध्ययनको मुख्य समाधेय समस्या चयन गरिएको छ । उपर्युक्त समस्याको निराकरणका लागि निम्नानुसार शोध्यप्रश्नलाई आधार मानी अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

क. कथारचना सन्दर्भगत लैङ्गिक स्थिति के-कस्तो रहेको छ ?

ख. कथामा पितृसत्ता, प्रतिनिधित्व तथा प्रभुत्वलाई कसरी प्रस्तुत भएको छ ?

ग. कथामा नारीवादी दृष्टिकोण किन प्रस्तुत भएको छ ?

उपर्युक्त शोध्यप्रश्नको समाधान गर्नु नै यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य र सीमा रहेको छ ।

३. अध्ययनविधि र विश्लेषणविधि

प्रस्तुत अध्ययनको समस्यासित सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा मनु ब्राजाकीद्वारा लिखित *भविष्ययात्रा* कथा रहेको छ । द्वितीयक सामग्रीको रूपमा आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्रीका लागि विभिन्न अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेखहरू रहेका छन् । सामग्री विश्लेषणका लागि मूलतः पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याको समाधानका लागि नारीवादले निर्देश गरेका साहित्यको समालोचना गर्ने सिद्धान्तलाई विश्लेषण गर्ने आधारको रूपमा लिइएको छ । स्थापित सैद्धान्तिक पर्याधारका आधारमा सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि कृतिकेन्द्री अध्ययन पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

४. सैद्धान्तिक पर्याधार

नारीवाद लैङ्गिकतासहित समाजमा पितृसत्ताकेन्द्री विचारधाराका कारण पछि पारिएका नारीको अधिकार स्थापनाका लागि सञ्चालन गरेका अन्दोलनबाट स्थापित विचार र सिद्धान्तलाई सम्बोधन गर्ने छाता शब्दरहेको छ । नारीवादको केन्द्रीय विषयका रूपमा महिलासम्बन्धी विचार, दर्शन र राजनीति रहेका छन् । नारीवादले महिलाको कोणबाट नारीहरूलाई हेर्दछ र संसारभरि नै महिलाहरूलाई पुरुषको तुलनामा कमजोर र पीडित बनाइएको छ भन्ने मान्यता राख्दछ । नारीवादले नारीलाई नै केन्द्र बनाएर नारीकै पक्षमा बोल्ने र लेख्ने कार्य गर्दछ । लैङ्गिक रूपमा समानता कायम गराउने र नारीहरूका अधिकारको वकालत गर्ने सैद्धान्तिक मान्यता नै नारीवाद हो (अली, १९९६ : १०८) । नारीवादी सिद्धान्तले आस्तित्विक परिचयको कल्पना गर्छ र महिलाहरूको तहगत परिचय निर्धारण गर्नुका साथै राजनैतिक प्रतिनिधित्वको वैधानिक स्थापनामा जोड दिन्छ (बट्लर, १९९०, पृ. ०१) । परम्परागत रूपमा चलिरहेको पितृसत्ताका विरुद्धमा नारीकेन्द्री विचारहरू नारीवादमा जन्मिएका हुन् जसले नारीका निजी तथा सार्वजनिक जीवनको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दछ । साथै महिलालाई आफ्नो स्वतन्त्र जीवनको अस्त्वमा केन्द्रित हुन आग्रह गर्दछ । नारीवादलाई स्त्रीवादका नामबाट कृष्ण गौतम (२०५९)ले व्याख्या गरेका छन् : स्त्रीवाद एउटा त्यस्तो बौद्धिक तथा व्यावहारिक आन्दोलन हो जो सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक आदि अनेक क्षेत्रमा स्त्रीजातिको पक्षबाट बोल्दछ यसमा ती विचार, विश्वास, आस्था र आन्दोलनहरू पर्दछन् जसबाट नारीको हितको विकासमा सघाउ पुऱ्याउने तथा नारीलाई मुक्ति दिन, उठाउन, आत्मनिर्भर बनाउने दिशामा निर्माण भएका नारीकेन्द्री भाष्य र आन्दोलन रहेको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । रमेशप्रसाद भट्टराई (२०६१) ले नारीवादी समालोचकको प्रारम्भिक प्रयत्न नै साहित्यको शास्त्रसम्मत भाले इतिहास परम्परालाई उल्टाउनु, धर्म सूत्रात्मक लैङ्गिक रूढिबद्धतालाई नङ्ग्याउनु र नारी रचनाकारका कृतिहरूको पुनर्व्याख्या गर्नु वा तिनीहरूलाई पुनर्जीवन प्रदान गर्ने सिद्धान्तमा केन्द्रित समालोचनाका रूपमा विवेचना गरेका छन् । अधिकारी (२०६१) ले नारीवाद नारीअधिकार स्थापनालक्षित आन्दोलन र उक्त आन्दोलनले स्थापना गरेका महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक उत्थानमा जोड दिने विषयलाई नारीवाद भनेका

छन् । पितृसत्ताबाट महिलाहरू आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, मनोवैज्ञानिक रूपमा दमित भएको हुँदा पितृसत्ताले महिलालाई अन्य, वस्तु, सीमान्त ठानेको विषयलाई यस सिद्धान्तले प्रकाशमा ल्याउने कार्य गर्दछ । पुरुषवादी नियम र मानकबाट महिलामा अपूर्णता रहेको ज्ञान सम्प्रेषण गर्ने ठानिने पश्चिमी दार्शनिक धरातल पूर्ण रूपमा पितृसत्ताकेन्द्री भएकाले त्यसको वास्तविकता प्रस्तुत गर्नुपर्ने विषयलाई केन्द्रमा राखेका छन् । लिङ्ग जैविक निर्धारण तथा लैङ्गिकतालाई सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मित मान्ने यस सिद्धान्तले नारीत्व र पुरुषत्वको धारणा तथा व्यवहार सिकाइएको विषयलाई विवेचना गरेको छ । नारीवादी सिद्धान्त र समालोचनाले महिला साहित्यिक पाठमा लैङ्गिक समानताको खोजी गर्नुपर्ने तथा लैङ्गिक मुद्दामा सचेतनापूर्वक कार्य गर्नुपर्ने कुरालाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेको छ । नारीवादले अवलम्बन गरेका साहित्यको अध्ययन गर्ने प्रतिमानमा रहेका विविधता मध्ये यस अध्ययनका लागि पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र नारीवादलाई विश्लेषणका आधारका रूपमा लिइएको छ ।

पितृसत्ताको शाब्दिक तात्पर्य सामाजिक संरचनामा पुरुषको सत्ता वा पुरुष वर्चस्वको पृष्ठपोषण गर्ने विचारधारा रहेको छ । पितृसत्ता भनेको कुनै सामाजिक एकाइ पुरुष प्रमुखद्वारा सञ्चालित हुनु हो (पिल्वर एन्ड ह्वेलहेन, २००४ : ९३) । समाजको प्रौढ तथा परिपक्व पुरुषले युवा पुरुष, सबै महिला तथा बालबालिकामाथि शक्ति र स्वामित्व कायम गरी शासन सञ्चालन गर्ने परम्परागत मान्यता नै पितृसत्ता हो । परिवार वा समाजमा बाबुको सर्वेसर्वा चल्ने, बाबुको नियन्त्रण र आदेशमा परिवारका सदस्य रहने, बाबुको वंश चल्ने व्यवस्था नै पितृसत्ता हो (अर्याल, २०६८:२९) । त्यस्तै, पुरुषको महिलामाथि संस्थागत प्रभुत्व रहेको पारिवारिक संरचनालाई पितृसत्ता भन्न सकिन्छ (आचार्य, २०६१ : २६) । पितृसत्तामा पुरुषबाट मात्र होइन महिलाबाट पनि महिलाहरू उत्पीडित हुन्छन् भन्ने कुरा आचार्य (२०६१) ले प्रस्तुत गरेका छन् ।

पितृसत्तामा पुरुषको सामाजिक हैसियत उच्च हुनुका साथै सम्पत्तिमाथि पनि मूल अधिकार रहने गर्दछ । कानुनी तथा राजनीतिक क्षेत्रमा पुरुषलाई बढी शक्ति र अधिकार प्रदान गरिन्छ । धर्म, संस्कृति, शिक्षा, मनोरञ्जन तथा पारिवारिक र घरायसी कार्यहरूमा सक्रियता तथा निर्णयी भूमिका पुरुषकै रहने गर्दछ । यति मात्र होइन महिलाको यौनिकता, प्रजनन शक्ति, गतिशीलता, श्रम, सम्पत्ति तथा उत्पादनमा पनि पूर्णतः पुरुषकै अधिकार र निर्णय हावी हुन्छ । पितृसत्ता र यसबाट निर्मित सामाजिकीकरणको प्रक्रियामा लैङ्गिक असमानता प्रबल रूपमा देखा पर्दछ । पितृसत्तात्मक व्यवस्था पनि धर्म, संस्कृति, वर्ग, क्षेत्र, परिवेश, भौगोलिकता आदि पक्षमा विविध रूपमा रहेको हुन्छ । अर्थात् लैङ्गिक विभेद र दमनको मात्रा र प्रकृति भिन्न भिन्न किसिमको हुने गर्दछ । तर जुनसुकै पितृसत्तामा पुरुष प्रधान र स्त्री गौण रहेका हुन्छन् ।

प्रतिनिधित्व साँस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत भाषा र सङ्केतका रूपमा निर्माण भएका भाष्यले विषय, वस्तु वा परिस्थितिलाई कसरी परिभाषित गरेको छ भन्ने सन्दर्भको खोजी गर्ने अध्ययन पद्धतिका रूपमा रहेको छ । यसको विकास १९६० को दशकपछि सैद्धान्तिक आधार निर्माण गरेको साँस्कृतिक अध्ययनको मुख्य समालोचना पद्धतिका रूपमा विकसित भएको हो । प्रतिनिधित्वले सङ्केतप्रदत्त भाष्यले समाजमा रहेका विषयलाई कसरी र कुन रूपमा प्रस्तुत गरेको छ भन्ने पक्षको खोजी गर्दछ । “प्रतिनिधित्वको अर्थ भाषाका माध्यमबाट अर्थपूर्ण कुरा भन्नु हो, वा भाषिक सङ्केतका माध्यमबाट प्रतिनिधित्व गर्नु हो, संसारलाई अर्थपूर्ण बनाउनु हो” (हल, २०१० : १५२) । प्रतिनिधित्व भाषिक सङ्केतले समाज र सामाजिक संरचनालाई गरेको परिभाषा र त्यसको अर्थसँग सम्बद्ध अध्ययनमा केन्द्रित रहन्छ । समाजमा रहेका विविधतापूर्ण विषयको परिकल्पना र उक्त विषयप्रतिको अवधारणा भाषामा निर्माण भएका तथा तिनै भाष्यमा रहेका अर्थका आधारमा प्रतिनिधित्वको खोजी गरिनु पर्दछ । भाषिक सङ्केतमा अर्थ रहने हुनाले अर्थलाई आधार मानी प्रतिनिधित्वको खोजी गरिन्छ । “पाठमा प्रयुक्त भाषा र अन्य गैरभाषिक सङ्केतहरूले विशिष्ट सन्दर्भमा अर्थको उत्पादन गर्दछन् र त्यस अर्थले विभिन्न व्यक्ति, समुदाय, जाति, समूहको प्रतिनिधित्वलाई सङ्केत गर्छ” (पाण्डेय, २०७० : १९२) । स्रष्टाले सृजनाका क्रममा प्रयोग गरेको भाषा र त्यसले दिने अर्थका आधार नै प्रतिनिधित्व चयनका प्रमुख आधार हुन् । समाजमा रहेका विषयगत विविधतालाई सङ्केतका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने पाठले समाजको वास्तविकताको चित्रलाई प्रस्तुत गर्ने हुँदा त्यही पाठका आधारमा प्रतिनिधित्वको अध्ययन हुनेगर्दछ । प्रतिनिधित्वले भाषिक संरचनामा रहेका चिह्न र सङ्केतलाई आधार मानी अध्ययनलाई निश्चित मार्गचित्र प्रदान गर्दछ । भाषाले अर्थको उत्पादन कसरी गरेको छ तथा उक्त अर्थले सामाजिक विविधताका के कस्ता पक्षको पृष्ठपोषण गरेको छ भन्ने तथ्यलाई प्राथमिकतामा राखेको हुन्छ । क्रिस बार्कर (२०१०)ले प्रतिनिधित्व भन्नाले प्रतीकात्मक रूपमा कसरी अर्थको उत्पादन हुन्छ भन्ने विषयको खोजी गर्नु हो । साँस्कृतिक अध्ययनका लागि पाठमा आएका भाषा र

सङ्केत नै आधारभूत ठोस सामग्री र महत्त्वपूर्ण माध्यम हुन् । यसैले साँस्कृतिक अध्ययनमा प्रतिनिधित्वको रूपमा प्रतीकात्मक रूपमा पाठमा आएका सङ्केत र अभ्यासको माध्यमबाट कसरी अर्थको उत्पादन भएको छ भनेर अन्वेषण गरिनुपर्ने विषयका रूपमा विवेचना गरेका छन् ।

सारतः प्रतिनिधित्व भाषिक सङ्केतले निर्माण गर्ने विषय भएकाले भाषिक संरचनाले सामाजिक विषयका बारेमा प्रस्तुत गर्ने दृष्टिकोणका आधारमा यसको निर्धारण हुने तथ्य सिद्ध छ । साहित्य भाषाको कलात्मक वस्तु भएकाले साहित्यकारले सामाजिक संरचनालाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ अथवा कसरी प्रतिनिधित्व गराएको छ भन्ने पक्षको खोजी गर्ने सशक्त माध्यम साहित्य हुनआउँछ । साहित्यका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्व साहित्यकारले प्रयोग गरेको भाषासँग सम्बन्धित विषय हो । स्रष्टाले आफ्ना सृजनामा प्रयोग गर्ने भाषाले समाज र सामाजिक संरचनाका विविध सन्दर्भलाई कसरी चित्रण गरेको छ अथवा समाज र सामाजिक संरचनाका विषयमा स्रष्टाले निर्माण गरेको भाष्यका आधारमा प्रतिनिधित्वको अवस्था निक्यौल गरिन्छ । “साहित्यमा प्रतिनिधित्वले विभिन्न सामाजिक श्रेणीहरूले त्यसमा कुन रूपमा प्रतिनिधित्व पाएका छन् भन्ने कुरासँग सम्बन्ध राख्दछ” (गिरी, २०७० : २८)। समालोचना पद्धतिको स्वरूप प्राप्त गरेको प्रतिनिधित्वले समाजमा अवशिष्ट विविधतालाई साहित्यकारले कस्ता भाष्यका अन्तरउद्धरणमा प्रस्तुत गरेको छ भन्ने पक्षको खोजी गरी स्रष्टाले सृजनाका माध्यमबाट प्रतिनिधित्व गराएका विषयको पहिचान गरी त्यसको विवेचना गर्न सकिन्छ । कथाकार ब्राजाकीको को भविष्ययात्रा सामन्तवादी पितृसत्ता र सीमान्त लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र नारीवाद सघन रूपमा प्रस्तुत भएको कथा हो । यस कथामा पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र नारीवादको विषयलाई निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ ।

४. सामग्री विश्लेषण : प्राप्ति र छलफल

कथाकार ब्राजाकीको भविष्ययात्रा कथा २०५२ सालमा भविष्ययात्रा कथासङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित भई प्रथमपटक प्रकाशित भएको कथा हो । कथाकारले पञ्चायतकालीन राज्यव्यवस्थाले सामाजिक असमानता र राजनीतिक स्वतन्त्रताको आवाज उठाउने राजनीतिक/सामाजिक कार्यकर्तालाई अकारण भूटा मुद्दा लगाई लामो समयसम्म जेल हालेको सन्दर्भमा उसको विगतलाई पूर्वपीठिकामा राखी उसले जीवनयात्राको क्रममा अनुभव गरेका उतारचढावलाई विषयका रूपमा चयन गरी कथाको रचना गरेका छन् । नेपालको तराई क्षेत्रको असमान सामाजिक संरचना र उक्त समाजमा रहेका असमानता र विभेदलाई आख्यानिकरण गर्ने स्रष्टाका रूपमा परिचित कथाकारले प्रस्तुत कथामा पञ्चायतकालीन सामन्तवादी सत्ता पक्षधर सामाजिक संरचनाले आमनागरिकमाथि गर्ने विभेद र शासकीय प्रवृत्तिप्रतिको भत्सर्नालाई मुखरित गरेका छन् । कथाकारले प्रमुख पात्रको जीवनसम्बद्ध दुईदिनको मूल घटना र त्यसको पूर्वपीठिकामा आएको आठवर्षका घटनालाई आख्यानिकरण गरिएको छ । कथाकारले ऊ पात्र जेल जानुपूर्वको सामाजिक संरचनामा रहेका उत्पीडन, अन्याय, विभेद र वञ्चितीकरणका व्याप्त रहेको तथा पुरानो सत्ताको अवसान देशमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको आगमनसँगै सामन्तवादी विचारबाट सम्पूक्त भई समता र समानता जस्ता विषयमा नयाँ सोच र नागरिक सहभागितामा परिवर्तन भएको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.१ कथाको रचनासन्दर्भगत लैङ्गिकस्थिति

प्रस्तुत कथामा नेपाली सामाजिक/राजनीतिक सन्दर्भमा २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपाली जनमानसमा विकसित बन्दै गएको परिवर्तित सोच र मानसिकताको कार्यपीठिकामा परिवर्तन पूर्वको निरङ्कुश निर्दलीय राजनीतिक परिवेशमा राजनीति कर्मीप्रति सत्ताको विचारधारा र दृष्टिकोणसम्बद्ध वर्गीय दृष्टिकोणका अन्तर्यमा नारीवादी भाष्यलाई आख्यानिकरण गरिएको छ । प्रस्तुत कथाले राष्ट्रिय सन्दर्भका रूपमा पञ्चायतकालीन राज्यव्यवस्थामा आमनागरिकमा राज्यव्यवस्था विरुद्ध विकसित बन्दै गएको सामाजिक/साँस्कृतिक प्रतिरोधको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको चित्रण गरेको छ । प्रस्तुत कथामा वर्गीय आवरणमा क्रान्तिको मर्मअनुरूप सामाजिक रूपान्तरणका लागि परम्परित सत्ताको ज्ञानबाट पार्थक्य खोज्ने वर्गइतरका व्यक्ति र समूहमा पल्लवित हुँदै गएको महिलाको विचार समावेश भएको छ । यस कथामा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश रूसी साम्यवादी साम्राज्यको विघटनले कमजोर बनेको समाजवादी चिन्तन र पुँजीवादी पक्षधरताको एकलौटी वर्चस्व स्थापित भएको अवधिमा संरचित यस कथामा उत्तरसंरचनावादी दार्शनिकताले स्थापित साँस्कृतिक चेतसम्बद्ध सैद्धान्तिक प्रतिमानको आंशिक प्रभाव अभिव्यञ्जित भएको छ । मार्क्सवादी चिन्तनलाई आफ्नो जन्मदाता मान्ने साँस्कृतिक सिद्धान्तअन्तर्गत वर्गीय पृष्ठभूमि र समाजमा रहेको वर्गीय असमानताको वर्णन र त्यसमा राजनीतिक कार्यकर्ताको भूमिकाभित्र नारीले भोग्नुपरेका

उत्पीडन विभेदको प्रस्तुति कथामा भएको छ । सिङ्गे समाजको प्रतिनिधित्व वर्गीय अध्ययनबाट मात्रै सम्भव नहुने साँस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्तानुरूप समाजमा रहेका वर्गइतरका समुदाय र तिनको विचारधारात्मक स्थितिलाई कथामा समावेश गर्ने सन्दर्भमा कथामा नारीकेन्द्री भाष्यको निर्माण भएको छ । वर्गीय सम्बन्ध र सत्तामा वर्गको भूमिकालाई प्रकाशित गर्ने सन्दर्भलाई सामाजिक संरचनामा नारीको भूमिका र लैङ्गिक सचेतनकका रूपमा प्रयोग भएका सन्दर्भ र भाष्यका आधारमा कथाको विश्लेषण नारीवादी कोणबाट गर्न सकिने पर्याप्त आधार र प्रमाण पुग्दछ ।

प्रस्तुत कथामा वर्गीय असमानता रहेको नेपाली सामाजिक संरचनामा सामन्तवादी पितृसत्तात्मक विचारधाराले उत्पादन गरेको ज्ञानका कारण दमित तुल्याइएका वर्ग र वर्गइतरको सामाजिक संरचनाको स्थितिलाई स्थान दिइएको छ । वर्गीय असमानताभित्र दमित रहेका नारी र तिनको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको यस कथामा राजनीतिक परिवर्तनले सामाजिक रूपान्तरणमा पारेको प्रभावसँगै परिवर्तनको प्रभाव समाजको तल्लो श्रेणीसम्म वितरित र विस्तारित रहेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ । कथामा सामन्तवादी पितृसत्ताको ज्ञानका आधारमा नारीमाथि हुने हिंसा र विभेदको अवस्थालाई कथाकी प्रमुख पात्र मीना र मित्रपत्नीको भूमिकाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । कथामा परिवर्तित राजनीतिक व्यवस्थाका नारी पुरुषसँग जुनसुकै विषयमा पनि प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम रहेको सामाजिक अवस्थालाई चित्रण भएको छ । कथाले पितृसत्ताको लामो अभ्यास र दमनबाट पीडित रहेका नेपाली समाजका नारीको स्थिति पितृसत्ता विरोधी तथा यसले प्रशारण गरेको ज्ञानका विरुद्ध प्रतिकार गर्न सक्षम रहे पनि परिवारिक पितृसत्ता, यसको संरचना, सन्तान, सन्तान उत्पत्ति, तिनको भरणपोषण र जिजीविषाका लागि पुरुषमा परनिर्भर रहनु पर्ने तथा आर्थिक सत्तामा पुरुषको वर्चस्वका कारण पछि पारिएका नारीको स्थिति वर्णनलाई वर्गीय विभेद, वर्चस्व र प्रतिरोधजस्ता विषयलाई सँगसँगै स्थान दिइएको छ । राजनीतिक परिवर्तनले नारीहरूमा विकास गरेको प्रतिरोध चेतनासँगै समाजमा प्रमुख शासकीय विचारधाराका स्थानमा रहेको पितृसत्तापरक ज्ञानलाई अभ्यन्तरीकरण गरेका नारीमा बिस्तारै विकसित बनेको प्रतिरोधी चेतनाको प्रस्तुति कथामा भएको छ । वर्गीय पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस कथामा लैङ्गिक विषयलाई वर्गबाट सम्पृक्त तुल्याई अध्ययन र विश्लेषण गर्ने पर्याप्त आधार रहेका छन् ।

४.२ पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र लैङ्गिक सम्बन्ध

पितृसत्ताले सामाजिक निर्मितिमा पुरुषको विचारधारालाई पृष्ठपोषण गर्ने सिद्धान्तको परिचय बनाएको छ । पितृसत्तात्मक विचारधाराका आडमा लिङ्गका आधारमा पुरुष र महिलाका बीचमा हुने विभेदले किनारीकृत भएका महिलामाथि हुने शोषण, दमन र उत्पीडितबाट प्रभावित रहेको अवस्थालाई लैङ्गिक प्रतिनिधित्व भनिन्छ । कथाकारले प्रस्तुत कथामा पुरुष पात्रका रूपमा राज्य, समाजका सामन्त, भाइनाइके, ऊ, मित्र, उमेश, बालकृष्ण, मीनाको छोरो, र नारी पात्रका रूपमा मीना, मित्रपत्नी, उसकी आमा, मीनाकी छोरी र भाइनाइकेलाई गोप्य रोग सार्ने महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको छ । यी पात्रहरूमा राज्य, समाजका सामन्त र भाइनाइके जस्ता पात्र शासकका रूपमा रहेका छन् । पितृसत्ता पक्षधर रहेका पुरुष पात्र र नारी पात्र विचको सत्तासम्बन्ध शासक र शासितको रहेको छ । कथामा चित्रण गरिएका शासक वर्गका पात्रबाट नारी पात्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा हिंसा, शोषण, विभेद र वञ्चितीकरणमा परेका छन् । वर्गीय असमानता रहेको नेपाली समाज व्यवस्थामा सामन्तवादी पितृसत्ताले उत्पादन गरेको ज्ञान र त्यसको वर्चस्वको प्रतिकार गर्ने प्रतिरोध चेतनालाई दमन गरी आफ्नो शासकीय अभिष्ट पूरा गर्ने राज्य तथा राज्यसंरक्षित समाजको तल्लो संरचनाका स्थानीय सामन्तको पितृसत्तात्मक विचारधारालाई दमनकारी नीतिमार्फत् कार्यान्वयन गरिएको छ । कथाका नारी सात्र राज्यव्यवस्था र स्थानीय स्तरका सामन्तवादी पितृसत्ताका कारण लैङ्गिक रूपमा विभेद र वञ्चितीकरणमा परेका छन् । सामन्तवादी पितृसत्ता विरुद्ध प्रतिकार गरी लामो कारावासको सजाय पाएको ऊ पात्र सामाजिक संरचनामा विद्यमान परम्परित ज्ञान र विचारधाराको विरुद्ध धावा बोल्ने जैविक बुद्धिजीवीको भूमिकामा रहे पनि समाजको दशा र दिशा परिवर्तका क्रममा उसले पाएको लामो कारावासको सजाय पाए पनि उसको अन्तश्चेतनाका रहेको समानताको चेतनाले वर्गीय आवरणमा लैङ्गिक समता र समानताको पक्षधर विचारधारा भएको व्यक्तित्व प्रदान गरेको छ । सामन्तवादी पितृसत्ताका कारण विभेदमा परेको ऊ पात्रका अतिरिक्त ऊ, मित्र उमेश जस्ता पात्रले लैङ्गिक समताको पक्षपाती विचारधाराको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । कथामा राज्यप्रदत्त अधिकारको उपयोग र जेलको आन्तरिक प्रशासनलाई चुस्त राख्ने नाममा राज्यले नै सुविधा दिई नियुक्त गरेको भाइनाइके पितृसत्ताको पक्षधर पात्र रहेको छ । नारीलाई वासनापूर्तिको साधन मान्ने यस चरित्रको भूमिका कथामा न्यून रहे पनि लैङ्गिक हिंसा विभेदलाई निरन्तरता दिन यसको भूमिका अहम् रहेको छ । नारीलाई भोग्याका रूपमा उपभोग गर्ने यस

पात्रले नारी हिंसा र तत्कालीन समयमा नारीप्रतिको पितृसत्तात्मक विचारधारालाई नेपथ्य पात्रको भूमिकामा रहेको गोप्य रोग सारिदिने नारी बीचको सत्तासम्बन्धका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको छ । कथामा गौण तर मञ्चीय भूमिकामा रहेको यस पार र उसलाई गुप्त रोग सारिदिने नारी पात्र बिचको सम्बन्ध भोक्ता र भोग्याको रहेको छ ।

सत्ताइतरका अन्य पात्रबीच पतिपत्नी, आमाछोरा साथी-सहयात्री जस्ता साँस्कृतिक निर्मितिका आधारमा चित्रण भएका छन् । नारीलाई वासनापूर्तिको साधन ठान्ने जेलको भाइनाइके जस्ता चरित्रले लैङ्गिक हिंसालाई चरम रूप दिएका छन् । भाइनाइकेको नारीसँगको सम्बन्ध दमनकर्ता र दमितको रहेको छ । गोप्यस्थानमा गएर नारीलाई भोग गर्ने भाइनाइके आफूलाई गोप्य रोग लागेपछि ऊ पात्रसँग उपचारविधि सिक्ने क्रममा नारीप्रतिको हिंशा अभिव्यक्त भएको छ । “ए मास्टर, यी हेर त एउटी कृजात राँडीले गोप्य रोग लगाइदिई” (पृ. १५९) भाइनाइकेको विचारधारा पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रतिनिधि विचार हो भने यस विचारधाराले समाजमा नारीलाई भोग्याका दृष्टिले हेर्ने दृष्टिकोणका अतिरिक्त नारीमाथि हुने लैङ्गिक हिंसा र शोषणको अवस्थालाई पुष्टि गरेको छ ।

उत्पादनका साधनको स्वामित्वका कारण उत्पन्न हुने सम्बन्ध र यही सम्बन्धमा निर्भर रही गरिने उत्पादन, वितरण, विनिमय र उपभोग प्रक्रियाको सम्बन्ध वर्गीय सम्बन्ध हो भने यसप्रकारको सम्बन्धका आधारमा सृजना हुने उत्पीडन/विभेदलाई वर्गीय लैङ्गिकता भनिन्छ । प्रस्तुत *भविष्ययात्रा* कथामा नेपाली समाजको सामाजिक संरचनाअनुसार तीनतहका गैरसीमान्त वर्ग र अधिनस्थ वर्गका चरित्रहरू चित्रण गरेका छन् । कथाकारले उच्चवर्गीय चरित्रका रूपमा राज्य, समाजका सामन्त र जेलको भाइ नाइकेको प्रतिनिधित्व गराएका छन् भने लैङ्गिक चरित्रका रूपमा ऊ, मित्र, उमेश, बालकृष्ण, मीनाको छोरो, मीना, मित्रपत्नी, उसकी आमा, मीनाकी छोरी र भाइ नाइकेलाई गुप्त रोग सारिदिने नारी पात्रको प्रतिनिधित्व रहेको छ । कथाकारले कथाका पात्रबीचको सत्तासम्बन्ध शासक र शासितको देखाएका छन् ।

४.३ कथामा नारीवाद

कथाकारले देशमा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन भइसक्दा पनि सामन्तवादी पितृसत्ताले उत्पादन गरेको विचारधाराबाट ग्रस्त लैङ्गिक चेतनाको चित्रण गरेका छन् । लामो समयसम्म पितृसत्ताको विचारलाई अभ्यन्तरित रूपमा अङ्गीकार गरेको नारी समाजका प्रगतिशील सचेत प्रतिनिधि नै अन्धविश्वास र दैवीशक्तिको भरोसामा रहेको साँस्कृतिक निर्मितिको प्रभावको प्रस्तुति कथामा भएको छ । ऊ पात्रसँगको अन्तर्क्रियाका क्रममा उसको मित्रले जैविक कारणले आमा बन्न नसकेकी मित्रपत्नीको मानसिकतामा रहेको अध्यात्मवादी परमतत्त्वसम्बद्ध विचारधाराको चित्रणले नारीप्रतिको दमनकारी भाष्यको निर्माणमा सचेत र प्रगतिशील पुरुष नै क्रियाशील रहेको सन्दर्भलाई उठान गरेको छ । “डाक्टरहरूले तिम्रो बैनीतिरबाट हरेस खाएर जवाफ दिइसके, पाठेघरको अविकसित र गर्भधारण गर्न योग्य छैन रे तर अबै ऊ आशान्वित छे, कुनै दैवी चमत्कारको प्रतीक्षा ! नारीहरू अन्धविश्वासदेखि कहिले मुक्त होलान् ?” (पृ. १६५) । प्रस्तुत उद्धरणले अज्ञात ईश्वरीय सत्ताको विश्वास गर्ने नारी समुदायमा रहेको अन्धविश्वासी वर्गीय चरित्रलाई एकातिर प्रस्तुत गरेको छ भने अर्कोतिर आफूले जन्माएका सन्तानप्रति मात्र ममताश र उत्तरदायित्व रहने परम्परानिष्ठ साँस्कृतिक निर्मितिलाई निरन्तरता दिने विचारधाराका कारण समाजमा वैचारिक परिवर्तन हुन नसकेको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । अहिलेको आधुनिक विज्ञानले असम्भव भनेका तथ्यहरू पनि ईश्वरीय सत्ताले गलत साबित गर्नसक्छ भन्ने मित्रपत्नीको अन्धविश्वासी मानसिकताको चित्रण यस सन्दर्भमा भएको छ । यस तर्कको प्रतिरोधका रूपमा मित्रपत्नीले “म कुनै पाखण्डी बाबाकोमा गएको छैन” (पृ. १६५) भन्ने तर्क गर्नु तर मित्रले कुनै अनाथाश्रमबाट अनाथलाई ल्याई सन्तानको सुख उपभोग गरौं भन्ने तर्कसँग असहमत रहेकी मित्रपत्नीमा लैङ्गिक समानता र नारीकेन्द्री विचार रहे पनि परिवार र सन्तानको विषयमा पितृसत्ताकै विचारधाराले निरन्तरता पाएको छ ।

कथाकारले राजनीतिक परिवर्तन भई समाजमा आएको स्वतन्त्रता र नारी अधिकारको बारेमा राम्रो संज्ञान पाएका नारीहरूमा पनि पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको सन्दर्भको उठान गरेका छन् । “हैन तपाईं विवाहसंस्थाको यति साह्रो किन विरोधी हुनुहुन्छ, विवाह नगरी स्त्रीपुरुष कसरी सँगै बस्नु ? अनि परिवार कसरी खडा हुन्छ ? परिवार नभई सन्तानको पालनपोषण कसरी गर्नु ?” (पृ. १६४) । प्रस्तुत उद्धरणमा विवाह नगरीकन नारीपुरुष सँगै बस्नु व्यभिचार हो भन्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराको पक्षधरता नारी पात्रबाटै लिइनुले समाजका शिक्षित नारीहरूमा पनि पितृसत्ताको विचारधारा जब्बर भएर बसेको अवस्थाको चित्रण एकातर्फ भएको छ भने व्यवस्था परिवर्तन हुँदैमा समाजमा संस्कृतिका रूपमा विकास भइसकेका मान्यताको परिवर्तन हुनका लागि सहज अवस्था

नरहेको सामाजिक निर्मितलाई पुष्टि गरेको छ। जबसम्म समाजमा रहेका आदिम सोच र संस्कृतिको पुनर्निर्माण हुँदैन तबसम्म समाजमा रहेका विवाह, परिवार, पारिवारिक सत्ता र त्यसबाट सृजित रहेको ज्ञान र विचारधाराले निरन्तरता पाउने निश्चित रहेको यथार्थ कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ। लैङ्गिक विषयमा लेखकीय विचारधारा परम्परारूढ सामन्तवादी पितृसत्तात्मक विचारधाराभन्दा माथि उठेको छ।

ऊ पात्रकी पत्नी मीना दोस्रो विवाह गरी समाजमा स्थापित रहेकी र उक्त विवाहका कारण उसकी पूर्वपत्नी मीनामा कुनै असहजता अनुभव नगरेको उसले मीनाको निर्णयलाई पितृसत्तात्मक विचारधाराको विपर्ययमा जन्मिएको प्रगतिशील विचारका रूपमा लिएको छ। “मीना मुन्टो उचाल। तिम्रो हिजोको निर्णयले गर्दा नै आज मैले गर्वसाथ मुन्टो ठड्याउन पाएको छु ...” (पृ. १७०)। कथामा समाख्याताका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको यस सन्दर्भमा एउटी सहाराविहीन नारीले विषम परिस्थितिमा आफ्नालागि सही र अनुकूल निर्णय गर्ने हिम्मत गर्नसक्नु पनि आफैमा सत्ता विरोधी प्रगतिशील कार्य रहेको विषयलाई सङ्केत गरेको छ। समाज परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणका लागि नारी उत्थान र सामाजिक संरचनामा नारी समता र समानता परूषकै तुलनीय समानान्तर रूपमा क्रियाशील हुनुपर्ने अवधारणा प्रस्तुत गरेको छ। मीनाले दोस्रो विवाह गर्नु दमनकारी पितृसत्ताको नजरबाट बच्ने निर्विकल्प आधार थियो भने उसमाथि भएको बलात्कारको असामान्य घटना आम नारीमाथि गरिने विभेदको उत्कर्षका रूपमा रहेको छ। एउटी नारीलाई सहाराविहीन ठानी विभेदका लागि अग्रसर बनेको सत्ताका विरूद्ध मीनाले दोस्रो विवाह गर्नु लैङ्गिक स्वतन्त्रताका लागि नारीले गरेको सशक्त प्रतिकार सिद्ध बनेको छ। अध्यात्मवादी पितृसत्ताले निर्धारण गरेको लैङ्गिक मानकलाई उलङ्घन गरी मीनाले दोस्रो विवाह गर्नु आफैमा नारी स्वतन्त्रता र अधिकारका लागि अहम् निर्णय रहेको पक्षलाई ऊ पात्रबाट अनुमोदन गराई लैङ्गिक समानता र नारीको निर्णय गर्ने स्वतन्त्रतालाई समर्थन गरेका छन्।

कथामा परिवर्तित राजनीतिक सन्दर्भमा समाजमा पुरानो सत्ताले गरेका उच्चवर्गीय, पितृसत्तात्मक विभेदकारी विचारधाराको अन्त्य गर्ने प्रगतिशील दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ। “गति प्रगतितर्फ तीव्र वेगले कुद्दै रहेछ। अब उसको भविष्ययात्रा शुरू भयो” (पृ. १७१)। यस सन्दर्भले देशमा परिवर्तन भइसकेको राजनीतिक व्यवस्था र त्यसले समाजमा ल्याएको वैचारिक परिवर्तनले ऊ पात्रको राजनीतिक जीवन र विचारधाराको जीत भएको र त्यो सामाजिक रूपान्तरणका लागि अवश्यक रहेको लेखकीय विचारधारालाई पुष्टि गरेको छ। समाजमा रहेको विभेदकारी विचारधारा र त्यसले संवहन गरेको सत्तालाई च्युत गरी नयाँ राजनीतिक व्यवस्थाको सूत्रपात हुनु नै ऊ पात्रका लागि जीत हो भने उसले राजनीतिक परिवर्तनपछि सामाजिक रूपान्तरणका लागि गर्नुपर्ने कार्यका लागि आम जनमानस तयार रहेको पूर्वाभास पाएको छ। उसले भविष्यका लागि विभेदको अन्त्य र समतामूलक समाज निर्माणका लागि थप दायित्व बोधसहित उसको आगतका लागि मार्गदर्शक रहेको तथ्यलाई उपर्युक्त सन्दर्भले पुष्टि गरेको छ। समाजमा रहेको पुरातन सामन्तवादी पितृसत्तात्मक विचारधाराले उत्पादन गरेको ज्ञानसँग सम्बन्धविच्छेद गरी परिवर्तित राजनीतिक पर्यावरणले उत्पादन गरेको ज्ञानतर्फ समुदाय र तिनका विचारधारा अग्रसर हुनु नै परिवर्तन र भविष्यतर्फको सुनौलो र प्रगतिशील यात्रा हो भन्ने निष्कर्ष कथाले प्रस्तुत गरेको छ।

५. निष्कर्ष

ब्राजाकी आलोचनात्मक यथार्थवादी विचारलाई नेपाली समाजअन्तर्गत तराई क्षेत्रको परिवेशमा विद्यमान सामाजिक संरचनालाई अख्यानीकरण गर्ने स्रस्टाका रूपमा परिचित रहेका छन्। प्रस्तुत अध्ययन ब्राजाकीको *भविष्ययात्रा* कथामा नवीवाद मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ। कथामा प्रस्तुत भएको नारीवाद विषयक अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि कथा रचना सन्दर्भगत लैङ्गिकस्थिति, कथामा पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र सत्तासम्बन्धलाई मुख्य आधार मानी शोधयसमस्या निर्धारण गरिएको छ। भविष्ययात्रा आधार सामग्रीका रूपमा रहेको प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माणका लागि विभिन्न समालोचकका सैद्धान्तिक समालोचनामा समावेश गरिएका सामग्रीलाई उपयोग गरिएको छ। सामग्रीको विश्लेषणका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको उपयोग गरिएको अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। नेपाली कथा परम्पराको उत्तरार्द्ध चरणसम्बद्ध कथाकार ब्राजाकीका कथामा असमान नैसाली सामाजिक संरचनामा विद्यमान असमानता र विभेदको चित्रण पाइन्छ। असमान सामाजिक संरचनामा पितृसत्ताले दमन गरेको नारीको वास्तविकता प्रस्तुत हुने यिनका प्रतिनिधि कथामध्येको एउटा सशक्त कथाका रूपमा भविष्ययात्रा कथा रहेको छ। प्रस्तुत कथामा पञ्चायतकालीन सामन्तवादी सत्ताले कुण्ठित गरेको राजनीतिक अधिकार र त्यसका प्रतिरोधी माथि गर्ने दमनबाट सृजित विभेद र वञ्चितिकरण तथा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यसँगै रूपान्तरित हुन लागेको

सङ्क्रमणकालीन सामाजिक विचारधारालाई चित्रण गरेका छन् । प्रस्तुत कथाका नारी पात्रहरू सामन्तवादी पितृसत्तात्मक विचारधाराका कारण प्रत्यक्ष रूपमा उत्पीडित बनेका छन् । कथाका नारी पात्रहरू लैङ्गिक विभेदका कारण सीमान्त बन्नपुगेको अवस्था प्रस्तुत भएको छ । कथाले समाज परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणका लागि नारी उत्थान र सामाजिक संरचनामा नारी समता र समानता पुरूषकै तुलनीय समानान्तर रूपमा क्रियाशील हुनुपर्ने अवधारणा प्रस्तुत गरेको छ । पञ्चायतकालीन सामन्तवादी पितृसत्तात्मक राज्यव्यस्था र त्यसले उत्पादन गरेको ज्ञानलाई अङ्गीकार गरेको सामाजिक संरचनाले नारीलाई विषयवासनाको परिपूर्तिको माध्यम मानेर दमनमा उत्रिएको छ । राजनीतिक व्यवस्थाको परिवर्तनले सृजना गरेको स्वतन्त्रताका कारण नारीसमाजमा विकसित बन्दै गएको प्रतिरोध चेतनालाई कथाले प्रतिवादको विषय बनाएको छ । मीनाले दोस्रो विवाह गर्नु दमनकारी पितृसत्ताको नजरबाट बच्ने निर्विकल्प आधार थियो भने विवाहित र बलात्कृत नारीलाई विवाह गरी उसलाई ससम्मान बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने बालकृष्ण जस्ता पात्रको भूमिकाले समाजमा रहेको पुरानो ज्ञान विघटन भई लैङ्गिक समता, समानता र समविकासको वातावरण निर्माण हुँदैगएको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । नारीप्रति गरिने विभेदको प्रतिकार नारीबाट मात्र सम्भव नदेखेपछि, लैङ्गिक समानताको पक्षधर पुरूष समाज प्रतिरोधका लागि अग्रसर बनेको छ । परम्परित पितृसत्ताले निर्धारण गरेको विधान विपरीत दोस्रो विवाह गर्नु लैङ्गिक स्वतन्त्रताका लागि नारीले गरेको सशक्त प्रतिकार सिद्ध बनेको छ । सारतः प्रस्तुत कथाले अध्यात्मवादी पितृसत्ताले निर्धारण गरेको लैङ्गिक मानकलाई उलङ्घन गरी मीनाले दोस्रो विवाह गर्नु आफैमा नारी स्वतन्त्रता र अधिकारका लागि अहम् निर्णय रहेको पक्षलाई ऊ पात्रबाट अनुमोदन गराई लैङ्गिक समानता र नारीको निर्णय गर्ने स्वतन्त्रतालाई समर्थन गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अली, जोन जी. सन् (१९९६) *वेब्स्टर्स डिक्सनरी*. ओन्टहेइमर पब्लिसर्स ।
- अर्याल, भोजेन्द्र. (२०६८). *लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन*. ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन ।
- क्राफ्ट, मेरीबोस्टर्न. सन् (१७९२). *अ भिन्डीकेशन अफ उमन*. (अनु मीनाक्षी). राजकमल प्रकाशन प्रा लि ।
- गिरी. अमर, 'साँस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा'. *भृकुटी साँस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. भाग १९, भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेसन, २०७० ।
- गौतम. कृष्ण, *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*. साभा प्रकाशन, २०५९ ।
- पाण्डे. ज्ञानु, *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०६९ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त. (२०७३). *मार्क्सवाद, साँस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. साभा प्रकाशन ।
- पिल्चर, जे.एण्ड.ह्वेलहेन.सन् (२००४). *फिफ्टी कि कन्सेप्टस् इन जेण्डर स्टडिज*. सेज प्रकाशन ।
- बटलर, जुडिथ.सन् (१९९०). *जेण्डर ट्रबल*. रटलेज पब्लिकेसन ।
- बराल, ऋषिराज. (२०६२). *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*. दोस्रो संस्क. साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम. (२०६६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* तेस्रो संस्क. साभा प्रकाशन ।
- वार्कर, क्रिसं (२०००). *मेकिङ सेन्स अफ कल्चरल स्टडी*. सेज पब्लिकेसन ।
- भट्टराई. रमेशप्रसाद, 'लैङ्गिक अध्ययन', *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना*, रत्न पुस्तक भण्डार, २०६८ ।
- भट्टराई. रमेशप्रसाद, *साँस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू*, भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेसन, २०७७ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद, *साँस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, भुँडीपुराण प्रकाशन, २०७७ ।
- भट्टराई. रमेशप्रसाद, *आधुनिक नेपाली उपन्यासको साँस्कृतिक(वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) विश्लेषण*, भुँडीपुराण प्रकाशन, २०७७ ।
- लुईटेल, समिरा. सन् (२००८). *लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन*. ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन ।